

ALABÁN PÉTER

A dezindusztrializáció „zugbányászai”

Dezintegráció és rendszerváltás a borsodi
bányászkolóniákon*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.4.5>

*„Zúg az akna, ha leszállunk a mélybe,
Hull a szén, ha fűrőt vágunk beléje,
Erős kezünk jó szerencséig kovácsol,
Szívünkben egy boldog ország világol.”*

A fenti idézet egy 1950-es évek folyamán több helyen is megjelent versből¹ származik: a Rákosi-korszak egyik legismertebb és legünnepeltebb költőjének, a kétszer is Kossuth-díjjal kitüntetett Kónya Lajosnak az alkotása a bányásznak dicsőségét volt hivatott hirdetni. A „boldog ország” víziója azonban csakhamar tovatűnt. Több bánya már az 1950-es és 1960-as években kimerült (majd bezárt), valamint az ország energiapolitikája is megváltozott. Az 1967. évi népgazdasági terv előírta a széntermelés csökkentését, míg a foglalkoztatottságban észlelhető problémák között a bányászati szektort példaként nevezte meg.² Egy évvel később, az ipar dinamikus fejlődésében egy ágazat jelentett ki-

* A tanulmány az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében készült.

¹ KÓNYA Lajos: Bányászdal. In: Uő: *Fények a Dunán*. Athenaeum Nyomdaipari Vállalat, Budapest, 1950. 74.

² Előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz az 1967. évi népgazdasági tervről. 00400/I/1966/1. Országos Tervhivatal, Budapest, 1966. 256. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-83-b 4000/1966.

vételt: a bányászat, amelyen belül a széntermelés „az igényeknek megfelelően” csökkent.³

Az új gazdasági mechanizmusnak nevezett reform keretei között a gazdaságosság követelményét szem előtt tartva nemcsak csökkentették a termelést, hanem a gépesítés fokozását is előirányozták. Emögött az az elgondolás húzódott, hogy az akkor olcsóbb és – legalábbis az 1972–1973-as olajválságig – korlátlanul vélt szovjet kőolajimport leértékelte a szilárd energiahordozókat, és a szénhidrogén alapú tüzelőanyagokat és energiahordozókat helyezte előtérbe. A fordulat⁴ különösen érzékenyen érintette a Borsodi Szénbányák Vállalat üzemeit: A Miskolc melletti Lyukóbánya⁵ pont ekkorra vált a vállalat egyik legmodernebb egységévé, ahol a jó kalóriaértékű szénvagyonot még negyven-ötven évre elegendőnek ítélték.⁶ A szénbányászat visszafejlesztésének első üteme az alacsony termelékenységű, kis kapacitású aknák bezárását jelentette, illetve részleges fűziókat eredményezett. Az Ózd-Somsály egyik aknájából 1956 elején önállósult Borsodnádasi Bányaüzem például – a hivatkozott összevonásokat igazolandó – Egercsehivel egyesítették 1969-ben. A IV. ötéves terv energiafelhasználási racionalizációja 1972-ben a Somsályi Bányaüzem bezárásához vezetett. Az említett döntésekhez ugyanakkor a – műszaki fejlesztések megkövetelte – fiatalabb munkaerő hiánya és a szakma elöregedése is hozzájárult.⁷ A nehézipar egészét érintő gazdasági szerkezetváltás elmaradt, az egykori bányászkolóniák lakossága – a városi és a falusi kohászdolgozók mellett – reménytelen helyzetbe került, ám az előzőekben említett Somsály esetében az 1980-as években az Ózdi

³ Tájékoztató a népgazdaság 1968. évi fejlődéséről. Országos Tervhivatal, Budapest, 1967. 3. MNL OL XIX-A-83-b 4000-4002/1967.

⁴ A gazdasági reformra adott politikai válaszokról lásd PAP Milán: Megküzdési stratégiák. Jelentések az olajválságról és a kádári vezetés 1973–1974-ben. *Múltunk*, 2023/4. 95–121. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.3>

⁵ Lyukóbányáról, a munkahely és identitás kapcsolatáról lásd SZENTTAMÁSI István Tamás: „A bánya, az volt az életem...” A munkahely hatása az identitási alakulására a szocialista Lyukóbányán. *Múltunk*, 2007/2. 83–104.

⁶ Aknáról aknára: Lyukóbánya. *Borsodi Bányász*, 1969. június 18. 4.

⁷ Aknáról aknára: Borsodnádasi Bányaüzem. *Borsodi Bányász*, 1969. június 4. 4.

Kohászati Üzemek (ÓKÜ) közelsége, új iparágak (és üzemek⁸) fejlődése és fokozatos felfutása még bővítette a munkalehetőségek körét, bevonva azokba a nőket is.⁹ A családok életmódváltása ellenére a más iparágba átkerülő dolgozók szociális és anyagi helyzetének stabilitását ekkor még biztosítani lehetett, azonban a rendszerváltást követően a nehézipari ágazat leépítésével új korszak kezdődött.

Az átalakulás 1989 előtt már megindult, számos jele érzékelhető volt. A várható világ- (és piac)gazdasági változásokkal is számolva, 1986-ra megszületett az Állami Tervbizottság döntése a szénbányászat helyzetének rendezéséről, amely a Borsodi Szénbányák Vállalat közel 17 ezres dolgozói kollektíváját még ha nem is váratlanul, de meglehetősen kedvezőtlenül érintette. A számítások szerint az adott időszak éves terveinek megvalósításához mintegy 1,5 milliárd forint állami dotációra lett volna szükség csak a '86-os esztendőre, miközben – a költségcsökkentés nélkül – a bányavállalatok vesztesége csak abban az évben elérte az 5,3 milliárd forintot.¹⁰ Ehhez hozzájárult, hogy a bányavállalatok „diktált [államilag maximált] áron” értékesíthették termékeiket, miközben a termeléshez szükséges anyagokhoz és eszközökhöz szabadpiaci áron juthattak hozzá.¹¹ Az állami költségvetés kiadásainak mérséklése jegyében országosan 1987-ben már jelentősen csökkent, 1989-re pedig gyakorlatilag megszűnt a szénbányászat központi támogatása. A 3530/1992. számú kormányhatározat ugyanakkor – a felszámolási eljárásokon belül

⁸ Ilyen volt például a Villamos Berendezés és Készülék Művek, vagy a Fővárosi Bördíszműipari Vállalat Somsályi Üzemegysége. NAGY Károly: *Somsálybánya története 1900–1980*. Borsodi Kismonográfiák 20. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1985. 110–127.

⁹ A korabeli sajtó sikerként számolt be a 220 főt, zömében nőket foglalkoztató, 1982-ben önelszámoló egységgé vált Villamos Készülékek és Szerelési Anyagok Gyárának somsályi üzeméről, amely nagy teljesítményű és a korábbi, Siemens-típusú kismegszakítóktól sokoldalúbban használható Weber-rendszerű automata biztosítékokat gyártott. TÓTH Gyula: *Somsályi siker. Ózdi Vasas*, 1983. január 21. 2.

¹⁰ FÓNAGY István: *A borsodi bányászok jövőjéről. Észak-Magyarország*, 1986. augusztus 9. 3.

¹¹ KARDICS István: *Oroszlány, a 60 éves bányaváros és az oroszlányi szénbányászat rövid története*. Montázs Könyvek, Oroszlány, 2014. 32.

a tehermentes energetikai integrációkról rendelkezve – már a bányaüzemek és a felhasználó szénérőművek szervezet- és szerkezetváltását írta elő tizennégy bánya esetében (1993–1994). Az 1992. november 12-én kiadott határozat értelmében az erőműszénbánya integrációk elrendelése következtében például így lett 1994. március 31-ével az Oroszlányi Bányák Kft. – a Gépjavító Üzem kivételével – a Vértesi Erőmű Rt. része, azaz a bányák (így Márkushegy is) immár az erőmű kötelékében működtek tovább. A gazdaságtalanul működő bányák visszafejlesztésével párhuzamosan a vizsgált térségben is folytatódtak a bányabezárások: Borsodnádasd, Ózd-Somsály, Egercsehi, majd 1990-ben az akkor még Ózd városához tartozó Farkaslyuk következett. Az integráción kívül maradt bányák sorában ekkor még az utolsó borsodi szénbányák egyikének számító Putnok Bánya Kft. (Királd) „megűszta”, ám 2000-ben itt is bekövetkezett a bezárás, majd a végelszámolás.¹² A Borsodi Szénbányák Vállalat 1991-ben megindult felszámolási eljárása 2004. február 13-ig tartott, amikor – bírósági határozat alapján – mint gazdálkodó szervezet megszűnt.¹³ Lyukóbányából 2004 őszén hozták fel az utolsó csille szén, végül a mélyművelésű bányák bezárásának országos folyamata 2014 végére Márkushegygel (Pusztavám), 2020-ban pedig a magánkézben működő bakonyoszlói bauxitbányával fejeződött be.

A posztindusztrializáció során az iparosodás új hulláma több térségben elmaradt, a dezindusztrializációt nem követte tehát reindusztrializáció, miközben az ózdi gyárhoz hasonlóképpen társadalmi integrátor szereppel bíró bánya eltűnése nemcsak egy foglalkozás, egy életforma leáldozásával járt, hanem az ipari táj arculata is minden tekintetben megváltozott. A bányászat infrastruktúrájának és háttérintézményeinek folyamatos leépíté-

¹² TÓTH Ákos: A szénbányászati szerkezetátalakítás folyamata 2000–2004 között. *Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat*, 2006/2. 3. Forrás: https://ombke.hu/wp-content/uploads/2023/02/bklbanyaszat2006_2.pdf (Letöltve: 2024. 11. 16.)

¹³ A felszámolás menetéhez lásd SCHMOTZER Imre–MARTÉNYI Árpád–VADÁSZ Endre: Volt egyszer egy... Borsodi Szénbányák. *Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat*, 2005/3. 19–21. Forrás: https://epa.oszk.hu/04600/04602/00014/pdf/EPA04602_banyaszat_2005_03.pdf (Letöltve: 2024. 11. 16.)

sével eltűnt a megszokott munkakultúra, a szaktudás, az a „speciális munkakultúra, azok az építmények és eljárások, amelyek megtartása más ágazatok, területek működését és fejlődését is elősegíthetik. Meggyengülnek azok a hagyományok és szokások, amelyek bányásztelepüléseink sajátjai voltak a bányásznapok ünneplésétől az együttműködés szervezetein keresztül a civil szervezeti élet (önsegélyező, sport- és kulturális szervezetek) szereplőiiig. A vállalatok évtizedek alatt kialakult társadalmi felelősségvállalása és támogató szerepe is fontos szempont volt a helyi közösségek életében.”¹⁴ Utóbbiak helyébe nem lépett más szereplő, így az egykori kolóniák, bányásztelepülések hanyatlása megállíthatatlanná vált. Egercsehi példája is jól szemlélteti ezt, ahol a bezárás (1990) utáni válsághelyzet következtében a lakók széles körben rekedtek a szegénység csapdájában, nehezen találva kitörési pontot. Az 1989-ben még 1670-es állandó népességszámról 2023-ra 1256 főre csökkent település lesüllyedését a fentiekben említett szaktudás, valamint az indulótöke hiánya mellett a kockázatkerülés, a csekély fizetőképes kereslet, továbbá a negatív demográfiai tényezők együttesen idézték elő.¹⁵

A helyi társadalom képe ugyancsak megváltozott: a korábban identitást jelentő, munka által meghatározott közösségi kapcsolatok felbomlottak, csakúgy, mint a szociális biztonság, egy nehéz, de munkával stabilan biztosítható jövő, illetve a viszonylagos jólét érzete. „Józanság, tisztaság, szorgalmatosság” – ezt a három tényezőt nevezte meg szellemi frissessége titkaként 1973-ban az akkor kilencvenéves Márton Dezső somsályi bányakovács.¹⁶ A kiszámíthatóság korábban talán a legjelentősebb szerepet játszotta az életstratégiák alakításában. Ez az oka többek között annak, hogy a második világháború után, az alföldi településekről számos család költözött az iparvidékekre, egyes bányásztelepülé-

¹⁴ BALLABÁS Gábor: Szénbánya – sirató. Márkushegy – a mélység múltó mámorja. *A Földgömb*, 2010/8. 71.

¹⁵ KÜTVÖLGYI Viktória: Útkeresés Egercsehin, az egykori bányászfaluban. *Comitatus*, 2018/227. 85–91.; KSH: A helységek részletes adatai 2023. január 1. állapot szerint. Forrás: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fwww.ksh.hu%2Fdocs%2Fhelysegnevtar%2Fhnt_letoltes_2023.xlsx&wdOrigin=BROWSELINK (Letöltve: 2024. 08. 09.)

¹⁶ BERENCZY Sándor: Dezső bácsi. *Borsodi Bányász*, 1973. november 6. 5.

sekre. Jászberény, Tiszaörs, Törökszentmiklós, Tizsaszentimre, Tiszaderzs, Tiszafüred, Abádszalók – csak néhány helység, ahonnan a jobb élet reményében érkeztek Farkaslyukba, s cserélték le kobakra a kapát. A háttérben „taszító” tényezők is szerepet játszhattak, így a Rákosi-korszak „agrárprés” nyomásgyakorlása, amely során tömeges volt a mezőgazdasági szektor elhagyása. A második hullámban, 1953-ban érkező Szivák Sándor 8 és fél holdas földjük művelése helyett költözött legényszállóra és váltott foglalkozást az anyagi gyarapodást szem előtt tartva azok egyikeként, akik nem is tértek vissza később sem származási helyükre.¹⁷ Ötvenhárom évesen már nyugdíjba tudott vonulni, ami szintén a bányászlét előnyei közé tartozott.

„Nem hittem volna, hogy nyugdíjasként is hajtanom kell!” – nyilatkozta a Nekézsenyben lakó Bolykó István hatvanhét éves bányász felesége társaságában. 1987-ben már fordított helyzetet tapasztalhatunk a kollektív életpályákon. A farkaslyuki bánya több nyugalmazott, egykor az Alföldről érkezett dolgozóját keresetkiegészítés miatt ismét a földeken látjuk napszámban, míg mások a kubikolást választották. A bányászkolóniák lakossága mellett a környékbeli falusi lakosság – akik továbbra is művelték a bányamunkán felül a földjeiket – jelentős része is munkát vállalt; ilyen volt a fentebb említett Nekézseny is. A „mellékes” megkeresése a család szempontjából nélkülözhetetlennek bizonyult, így a „gondtalan” nyugdíjas évek is munkával teltek azoknak, akik még bírták a tempót. A Szabadszállási Aranyhomok Termelőszövetkezetben például rendszeresen foglalkoztattak Észak-Magyarországról idénymunkásokat, amely brigádokat a munkaügyi szolgáltató iroda szervezte szőlőt metszeni, kazlalani, öntözni, rakodni, kukoricát szedni, turnusonként körülbelül 5000 forintért.¹⁸ E jövedelem a jellemzően 3000-3300 forintos nyugdíjat egészítette ki, ami különösen az egyedül élők (özvegyek, elváltak) esetében volt fontos. A pár évvel későbbi rendszerváltással már az aktív keresők helyzete is megpecsételődött az

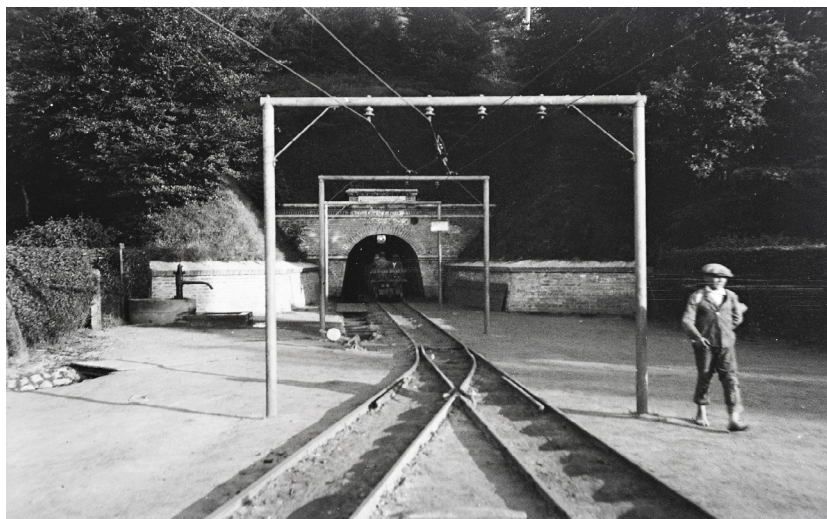
¹⁷ L. MURÁNYI László: Új honfoglalók – Bányászok az Alföldről. *Szolnok Megyei Néplap*, 1986. március 8. 4.

¹⁸ TEMESI László: Nyugdíjas bányászok napszámban. Idénymunkások az aranyegyházi szőlőtelepen. *Petőfi Népe*, 1987. augusztus 11. 3.

ágazaton belül. A bányák bezárásával immár a munkahelyüket veszített bányászok sorsának, életének mentése vált elsődlegessé, amely során gyors megoldásban nem lehetett bízni akkor, amikor a nehézipar egésze is drasztikusan visszaesett, és válságrégiók alakultak ki.

A dezindusztrializáció mélyszegénységet idézett elő, amely sokarcú és összetett jelenségként a perifériára, a társadalmon kívülre sodort sokakat. A bányásztelepek, -falvak és -városok, a volt kolóniák, az azokon élők, valamint a teletszerű közösségek lokális társadalma átalakult, kicserélődött. Az előregedő bányász- és munkásközösségek mellett a leszakadó prekariátus-réteg tömegesedése vált jellemzővé olyan ismérvekkel, mint a társadalomból való – főként romákat sújtó – kirekesztettség, az iskolázatlanság, a (szak)képzettség hiánya, a nagyméretű és tartós munkanélküliség, az elvándorlás, illetve a kisarányú legális foglalkoztatottság és a rossz szociális helyzet. Mindez a legnagyobb arányban tehát azokat a romákat érintette hátrányosan, akik a fenti hátrányok miatt az elsők közt veszítették el a munkájukat a szocialista nagyipar lebontása során. Ózd és térsége kapcsán korábban hangsúlyoztam, hogy a bányák, gyárak bezárása után a dezintegráltak kerültek többségbe, és az új léthelyzetek új túlélési és alkalmazkodási stratégiákat (feketézés, szürkemunka, alkalmi munka, megélhetési lopás, külföldi munkavállalás, illegális kereskedelmi formák) követeltek meg a végső leszakadás és a marginalizálódás elkerülése, vagy mindezek lassítása érdekében. Miközben az iparfejlesztés időszakában a városba költöző roma családok az üzemi hierarchia legalsó szegmenseibe, de mégis betagozódtak, a közös munkahely pedig integrált módon átalakította a társadalmi és etnikai kapcsolatokat, az üzemek bezárásával az alapok rendültek meg, tovább súlyosbítva a kialakult helyzetet.¹⁹

¹⁹ ALABÁN Péter: *Egykor volt gyárváros...* Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 275–276.

1. kép. A Gyürky Gyula-tárna. Ózd-Farkaslyuk, 1915 körül.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Flanek–Falvay–Kovács

A posztindusztriális Farkaslyuk

„Ózdtól délre alig néhány kilométernyire fekszik a farkaslyuki bányatelep. Gyönyörű szép völgyön át lehet megközelíteni. Ez a völgy a bányatelepnél katlanszerben kiszélesedik. A magas hegyek szinte elrejtik a kis bányatelepet. Az itt dolgozó bányászok híre azonban túlszállt a magas hegyeken, ismeri nevüket a megye, az egész ország. A farkaslyuki bányászok – mint már annyiszor – júniusban is büszkén jelentették, hogy tervüket 105,7 százalékra teljesítették. Derekas, jó munkát végeztek az elmúlt fél esztendő alatt. Különösen a kongresszusi versenyben érték el dicséretre méltó eredményeket. Egy példa: az 1953-as évet 8312 tonna szénadóssággal zárták. Az elmúlt hat hónap alatt nemcsak törlesztették adósságukat, hanem terven felül 1632 tonna szenet adtak a hazának. Hősies munkájuk jutalmául elnyerték a párt megyei végrehajtó bizottságának kongresszusi zászlaját.”²⁰

²⁰ TÖRÖK Alfréd: A farkaslyuki bányaüzem népnevelői a gazdaságos termelésért. *Észak-Magyarország*, 1954. július 9. 3.

– írta a megyei pártlap büszkén a borsodi iparvidék egykor legsebbe bányatelepéről.

Szénbányák már a 19. század közepén is működtek a térségben: a barnaszénbányák feltárásának köszönhetően telepítették az 1840-es évek közepén Ózdra a vasgyárat, majd 1867-ben a közeli Nádasdra (később Borsodnádásd) a lemezgyárat, mivel a vasgyártáshoz jelentős barnaszénre volt szükség. A 19. század utolsó harmadában, az egykori, fúzió által 1881-ben létrejött Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság az Ózd vidéki széntermelésre alapozva döntött a vasgyártás nagyarányú fejlesztése mellett. Ózd-Karu után, majd a hódoscsépányi, a járdánházi, az arlói, a bánszállási, a borsodnádásdi, illetve a sajjóvárkonyi és a bánszállási tárók nyitását követően a korszak legvégén, 1914-ben kezdetét vette a farkaslyuki bányászat is. A Gyürky-tároló megnyitása egyben a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság igazgatója, Gyürky Gyula bányamérnök, a vasműhöz tartozó nyugat-borsodi szénbányák első vezetője előtti tisztelgést is jelentett, aki a bányarendszer főtárolójának névadója lett. Itt rövid kifutású, rövid homlokú kamrafejtéssel jövesztették a szenet, a napi termelés pedig 300 tonna volt.²¹ A terület adottságait rugalmasan követni képes kamrafejtésekkel legalább 20%-os szénfali teljesítménynövekedés volt elérhető, ám a kisebb munkahelyi kapacitás miatt egy-egy terület lefejtése lassúbbá válhatott.²²

Az első világháborút követően kiépült bányatelep rendezettség, természeti környezete, az erdőszűlségével csodálatos táj hamar elismertségre és jó hírnévre tett szert a fővárosból idejárók körében is. A fejlődés szemmel látható volt: „Az első időszakban 25 lakóházat építettek, összesen 107 lakással. Ezekhez csatlakozott egy legénylakás és két munkásbarakk. Rövidesen felépült a két tantermes iskola, amelyhez tanítói lakás is tartozott. Majd elkészült az ételmezési üzlet és egy szabadfürdő, sőt még tenisz-

²¹ TÖRÖK Alfréd: Kilométerkövek: Farkaslyuk. *Borsodi Bányász*, 1976. április 22. 5.

²² FORISEK István–NOLL István: A fejtésmódok fejlődése Tatabányán. *Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat*, 1982/12. 799.

2. kép. Lakótelep a Görgey utcában. Ózd-Farkaslyuk, 1962.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Ábrahám László és Ábrahám Katalin

pályák is létesültek.”²³ A telep társadalma a két világháború közötti időszakban három fő rétegre volt osztható: zömében idegen eredetű, ám már magyar nemzetiségű üzemi tisztviselőkre, felvidéki (szlovák, rutén, lengyel) szakmunkásokra, valamint a környék agráreredetű, helybéli szegényebb rétegeiből verbuválódott, életkörülményeire nézve rosszabb helyzetű segéd munkásaira és napszámosaira. A gyártelepekhez hasonlóan vonzó volt – a fentebb említett létesítményeken túl – a „Rima” által a bányatelep lakóinak ugyanúgy elérhetővé tett szociális és kulturális juttatások köre.²⁴ Így egyre többen érkeztek a nehéz, olykor napi tizennégy-tizenhat órás fizikai munka vagy a sokszor csak a legminimálisabb szükségleteket biztosító barakk lakások ellenére is. A termelés növelését az 1945 utáni szocialista munkaverseny is fokozta, a korabeli propaganda-filmhíradókban helybéliek is

²³ BERTALANFY Béla (et al.): *200 éves a borsodi szénbányászat 1786–1986*. Borsodi Szénbányák, Miskolc, 1986. 72.

²⁴ NAGY Péter: *Bányászat és társadalom az ózdi iparvidéken a két világháború közötti időszakban*. In: FORISEK Péter–HAJDÚFI Orsolya–SZABÓ ZSOLDOS GÁBOR–SZENDREI Ákos (szerk.): *Hallgatói Műhelytanulmányok II*. Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2013. 239.

feltűntek: Kossuth Géza sztahanovista vájár csapata csatlakozott Loy Árpád alberttelepi sztahanovista frontmester „Termelj ma többet, mint tegnap” elnevezésű kezdeményezéséhez, amely megfelelő ácsolati, szállítási és karbantartói feladatokra is ügyelve ígérte fokozni a napi termelést.²⁵ Ez a termelés csúcspontján mintegy 42 kilométeres, zömében korszerűen – fa helyett falazattal és acélíves üregbiztosító TH-gyűrűvel – stabilizált vágathozsztat jelentett Farkaslyukon. Később is naponta legalább száz vagon szenet termeltek, amely nemcsak a környékbeli lakosságot, valamint az ózdi gyárat (ÓKÜ) és más intézményeket (például a kórházat) látott el, de jutott belőle az Alföldre is.

„Pénz akad elég, hiszen a bányászok, különösen a vájárok keresete elég magas” – fogalmazott a fiatal körzeti megbízott őrmester, Szilvai Antal a *Magyar Rendőr* belügyi folyóirat az alkoholizmus terjedésére figyelmeztető írásában. Bányásznak lenni valóban nem jelentett kevés jövedelmet (és nyugdíjat), ami további dolgozókat vonzott a térségbe (az 1960-as években például Szabolcs-Szatmár megyéből).²⁶ Az állandó népesség száma – a folyamatos emelkedés következtében – 1949-re átlépte az ezret (1123 fő), 1970-re pedig annak dupláját (2038 fő) is. A demográfiai csúcsot jelentő 1980. évi népszámlálás adatai szerint 2212-en laktak itt, majd lassú visszaesés kezdődött: 1990-ben 2144, 2001-ben 2038 főt számoltak össze.²⁷ A tisztességes megélhetés a rendszerváltásig volt biztosított: 1990. január 22-én, a XI-es lejtős ereszke 60-as számú frontfejtéséről hozott szállítmánnyal jött fel a bányából az utolsó szerelvény, amelyhez csatolták azt a csillét, amelyre ráírták a bánya hetvenhat éves működése alatt felszínre hozott szén mennyiségét: 15 millió 433 ezer tonnát. A permkerületi városrészből később (1999-ben) önállóvá vált település a borsodi ipari válságzóna részévé vált, Ózddal

²⁵ *A Termelj ma többet, mint tegnap! mozgalom.* Magyar Filmhíradó 6. 1952. február. Filmhíradók Online, Nemzeti Filmintézet Magyarország – Filmarchívum. Forrás: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=11026> (Letöltve: 2024. 08. 09.)

²⁶ ALEXA Ferenc: Új poszton. *Magyar Rendőr*, 1965. május 20. 9.

²⁷ 2001. évi népszámlálás – KSH. 4.1.1 A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség, 1870–2001. Forrás: https://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_1_0.html (Letöltve: 2024. 08. 09.)

közös hátrányos helyzetét számos kifejezéssel próbálták meg leírni. Az 1990 után erősödő területi egyenlőtlenségek a hazai társadalom térbeliségét rajzolták át, amely során a gazdasági szerkezet átalakulása determinálta a funkcionális szempontokat is. A perifériára került vidékre gyakran használták a válságtér-
ségek,²⁸ a válságtérületek,²⁹ ipari depressziós térségek,³⁰ vagy területi depressziós vidékek³¹ megnevezéseket. A látványában is pusztuló, ugyanakkor fokozatosan eltűnő ipari táj arculat-váltását érzékletesen ragadta meg a nagyrészt használaton kívülre került, általában leromlott fizikai állapotban lévő, sokszor környezetszennyezéssel terhelt egykori iparterületekre használt rozsdadozvet (újabban barnamező) társadalomföldrajzi értelemben széles körben használatos kifejezés. Farkaslyuk bekerült ebbe az indusztriális válságzónába, amelynek kibontakozása az északkelet-délnyugati ipari tengely nehézipari körzeteiben már az 1980-as évektől megfigyelhető volt.

A társadalomtörténeti kontinuitás megszakadt, a folyamatok „veszteseként” eltűnő tradicionális bányásztársadalom átalakulásának folyamatában a dezintegráció a társadalmi környezet számos területén érzékelhető volt. Ezeket az alábbiakban, több pontba szedve kívánom szemléltetni a lokalitás szintjén, kiemelve a válságjelenségek összekapcsolódását, gazdasági, társadalmi és kulturális oldalról egyaránt megközelíthető halmozódását.

²⁸ LACZKÓ László (szerk.): *Válságtérsegek Magyarországon. Az MTA közgyűlés keretében 1991. május 13-án tartott osztályülés előadásai.* MTA, Budapest, 1991.

²⁹ TATAI Zoltán: A válságtérületek típusai és kezelésük Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*, 1992/3–4. 205–208.

³⁰ RECHNITZER János: *Szerkezeti változások a regionális gazdaságban. Habilitációs előadások 2.* Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 2001. 31. Forrás: https://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu/files/images/kepzes/phd/habil_rechnitzer_janos.pdf (Letöltve: 2024. 08. 09.)

³¹ VALUCH Tibor: *Honnan hova? Társadalmi változások Magyarországon a késő kádárizmustól az illiberalizmusig – közép-kelet-európai összehasonlításban.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2024. 75.

3. kép. Az elmaradt újraiparosítás egyik „rozsdalenyomata”: az El-Co Elektrotechnikai Zrt. Farkaslyuk, 2011.

Forrás: A szerző felvétele

A posztindusztriális táj

A Farkaslyuki Bányaüzem bezárása utáni privatizáció során magánkézbe került az egykori bánya minden ipari épülete. Az említett rozstdaövezetekre jellemző módon, az ELCO Elektrotechnikai Rt. tulajdonába került ingatlanok jó része mintegy 20 hektáron, illetve a volt bányaüzem irodaházával együtt csakhamar romos állapotba került. A pusztulás képe jelenleg teljes, ráadásul veszélyes hulladékok, például üveggyapot szennyezik a területet. A korábbi polgármester (egyben volt iskolaigazgató) többször is próbált egy gyártóbázis telepítésével ipari parkot létrehozni ott, ám sem ez, sem az egyes ingatlanok újrahasznosítási törekvései nem jártak sikerrel. Az általános iskola melletti többszintes irodaház látványos példája az épített környezet pusztulásának: a szintén magánkézbe került épület, csakúgy, mint több csarnok – az új tulajdonosok hozzáállása/döntése folytán használatlan maradt, a még helyben élő kvalifikált humán erőforrással együtt. Bebizonyosodott Ózdon

és itt is: a gyártási folyamatok átalakítása, modernizálása, egy új termelési koncepció megvalósítása helyett a privatizáció a bánya „bezárásának, a gyártósorok feldarabolásának és a munkaerő elbocsátásának előszobája volt”.³² Miként a gazdasági átalakulással az épített és a tárgyi környezet érzékelhetővé teszi a struktúraváltás társadalmi-kulturális hatásait, az egykori bányászok, ipari munkások terei kiüresedett iparterületekké, míg a munka és a munkaerő egyaránt értéktelenné váltak. Keserűen prezentálhatja mindezt a dezindusztrializáció magyarországi térbelisége, a parlagon hagyott bányák és gyárak, illetve a korábbi ipari régiók „talajvesztett munkásságának méltatlan lakóterei”, a kolóniák állapota, a hagyományos ipari munkásság letűnése.

Demográfiai és társadalmi válság

A népességszám az ezredfordulót követően inkább stagnált, mintsem lényegesen csökkent volna, ám 2000 fő alá esett, a legutolsó, 2022. évi népszámlálás idején pedig már csak 1816 fő volt.³³ A környék falvaira is jellemző előregedéssel, alacsony születésszámmal, magas halálozási többlettel és jelentős elvándorlással leírható országos tendenciákkal szemben a korcsoportos megoszlás helyben némileg eltérő képet mutatott. Itt a tizennyolc éven aluliak teljes népességen belüli aránya kiugróan magas, egyharmad körüli értéket mutatott 2010-ben, amely még az akkori ózdi – 29 települést magában foglaló – kistérség egészére jellemző 20,7%-os értékéhez viszonyítva is soknak számított.³⁴ A háttérben a borsodi aprófalvakban előrehaladott

³² ÓZE Sándor: Elhagyott emberek elhagyott terei. *Építészforum Online*, 2023. 07. 24. Forrás: <https://epiteszforum.hu/elhagyott-emberek-elhagyott-terei> (Letöltve: 2024. 08. 09.)

³³ *Népszámlálás 2022 – KSH. A települések fontosabb adatai: Farkaslyuk*. Forrás: <https://nepzsamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vizualizaciok/a-telepulesek-legfontosabb-adatai/?ter=34272> (Letöltve: 2024. 08. 10.)

³⁴ Ózdi kistérség. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Észak-Magyarországi Régió. Kistérségi helyzetelemzés. Kézirat. MTA Regionális Kutatások Központja, Térségfejlesztési Kutatások Osztálya (MTA Gyerekszegénység Elleni Program), Budapest. 12. Forrás: https://gyerekesely.tk.hu/uploads/files/veg1_Ozdi_kisterseg_tukor_11maj4.pdf (Letöltve 2024. 08. 10.)

etnikai (egyben homogenizálódó) változások, illetve a népességcserélődés állt: a roma lakosság számának és arányának növekedése szegregálódást és szociális gettósodást indított el. Napjainkban a már nem megfelelő komfortfokozatú épületekbe azok egykori nyugdíjas lakóinak halálával, számuk folyamatos csökkenésével és családtagjaik elköltözésével alsóbb társadalmi csoportok, köztük romák költöznek, mivel ők helyben maradtak/rekedtek. A becsült arányuk 2010-ben már közel 50%-os volt Farkaslyukon; igaz, hivatalosan 2011-ben 41,9%,³⁵ 2022-ben pedig 30,9%³⁶ vallotta magát ehhez az etnikai csoporthoz tartozónak. A települést, az MTA Regionális Kutató Központja által összesen nyolc – 2005–2006-os – mutatóval számított úgynevezett szegénységi kockázati skálán a legmagasabb, 10-es fokozathoz sorolták a kistérség további négy községével együtt. Ezek a 240/2006. (XI. 30.) sz. kormányrendelet³⁷ szerint társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott helységek és az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliségi aránnyal küzdöttek. A KSH 2006. évi egyik jelentése ugyanakkor az ózdi kistérséget nem a legutolsó („lemaradó”), hanem a „stagnáló” kategóriába sorolta a szerencsével, a szikszóival és a hevesivel együtt.³⁸

A roma népesség az üzembezáráásokat követően elsőként szorult ki a munkaerőpiacról, alacsony iskolázottságuk miatt gyakran egyetlen munkalehetőségként az alkalmi jellegű közfoglalkoztatás marad(t) számukra, de jellemző a feketemunka is. Miközben magas (három főt meghaladó) az egy családon

³⁵ Népszámlálás 2011 – KSH: 4.1.6.1: A népesség nemzetiség szerint. Forrás: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 (Letöltve: 2024. 08. 10.)

³⁶ Népszámlálás 2022 – KSH. I. m.

³⁷ 240/2006. (XI. 30.) Korm. sz. rendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről. Hatályos volt 2008 és 2015. között. Forrás: <https://njt.hu/jogszabaly/2006-240-20-22> (Letöltve: 2024. 08. 10.)

³⁸ A kistérségek társadalmi, gazdasági helyzete. Észak-Magyarország. Kézirat. Központi Statisztikai Hivatal Miskolci Igazgatósága, Miskolc. 12.

belüli gyermekszám,³⁹ magas az inaktívok (álláskeresők, szociális ellátásokból élők) aránya is. 2011-ben a háztartások csupán 38%-ában élt foglalkoztatott, azok többsége (69,4%-a) ugyanakkor egykeresős volt. Szintén szembeűnő, hogy a – növekvő számű, nem házasságban élő, élettársi kapcsolaton alapulő – háztartásban élő 1917 fő esetében a munkanélküliek száma (308 fő) csaknem annyi, mint a dolgozóké (312 fő). A munkanélküliek az eltartottakkal (758 fő) és az inaktív keresőkkel (538 fő) együtt már egyértelmű többséget alkottak (83,7%).⁴⁰ A foglalkoztatott nélküli háztartások száma ezáltal szintén magas (373), az összes 62%-a volt. A háztartásban élő 1917 fő közül ugyanakkor mindössze 312 főt (16,3%) regisztráltak foglalkoztatottként, szemben például a 758 fő (39,6%) eltartottal.⁴¹ 2022-re a gazdasági aktivitási mutatók javulásra utalnak: a foglalkoztatottak száma (489 fő) ekkor volt a legmagasabb, ami így is csak 27%-os arányt jelent.⁴²

A kultúra dezintegrációja

Bányászfürdő (-strand), tekepálya, szabadtéri szűnpad, kultúr-otthon, pinceklub, mozi, könyvtár, kantine (étterem), ifjűsági klub, olvasókör, dalárda, lővészegylet – a helyi aktív közélet megannyi szűntere, amely élhető telepűléssé tette az egykori bányatelepet. A helyi infrastruktűra (például lakótelep és a közművek) űzemeltetése, a kultűra és a sport intézményei egyaránt a bányauzem tulajdonában voltak, amely már 1945

³⁹ 2010-ben, a háromnál több gyermeket nevelő háztartások aránya Farkaslyukon – jegyzői becslés alapján – 520 volt (82,8%). űzdi kistárség. I. m. 19.

⁴⁰ ALABÁN Péter: A vidék válságai. Az ipari válságzóna jelenségeinek összefűggései a rendszerváltás után az észak-borsodi bányásztelepűlések példáján. *Korall*, 2013/54. 131.

⁴¹ 4.2.2.1 A háztartások a háztartásban élők száma és gazdasági aktivitási összetétel szerint, 2011. In: *2011. évi népszámlálás 3. Terűleti adatok. 3.5. Borsod-Abaűj-Zemplén megye*. Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc, 240. Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_05_2011.pdf (Letöltve: 2024. 08. 11.)

⁴² *Népszámlálás 2022 – KSH*. I. m.

előtt is ellátta ezeket a feladatokat. Az ágazat megszűnése helyben is a kulturális lehetőségek leépülésével járt.

„Még szebb és boldogabb lesz a bányászok élete!” – ígérték az Ózdvidéki Szénbányászati Tröszthez tartozó bányák központi ünnepségével egybekötött bányásznapon 1960-ban. A szabadtéri színpad nézőterén mintegy 500 fő foglalt helyet, és miközben a szónokok szocializmus építésének hősi időszakát és a párt szavát követő bányászok nagy erőfeszítéseit zengték, a második öt éves tervben foglaltak alapján a termelékenység növelését, a szén minőségének javítását, továbbá az önköltség csökkentését ígérték. A programok a csodálatos természeti környezetben fekvő telep létesítményeiben folytatódtak: „A délutánt sportesemények tették változatossá. Elsőnek a harkovi röplabdacsapat és a farkaslyuki NB I-es röplabdacsapat mérte össze erejét. A nagy izgalommal kísért mérkőzés során a harkovi csapat győzött. Később futballmérkőzés zajlott le, s vele párhuzamosan úszóversenyt tartottak a bányatelep strandján.”⁴³ A közösségi élet egykori terei, éppúgy, mint a helyi intézményrendszer, mára teljesen eltűnt azzal a társasági élettel együtt, amely a települést jellemezte.

Az aktív sportéletet mindezek kiegészítéseképpen említhetjük. A helyi sportkör tevékenységét az 1960-as években a labdarúgás, a röplabda és a sakk mellett – új szakosztályokként – úszó-, teke- és asztalitenisz-részleg is színesítette. Közülük legeredményesebben az NB III-as futballisták, illetve a röplabdázók szerepeltek, hiszen utóbbiak 1948-ban alakult szakosztályának 1957-től évekig NB I-es csapata volt. A pártsajtó olykor túlzásokkal teli írásai szerint ennek tagjai között megtalálhattuk a nehéz munka után edzésre járó, sőt esti technikumban is tanuló aknamunkást éppúgy, mint a bányászcsaládból származó miskolci egyetemistát.⁴⁴ 1961-ben elnyerték a legjobb borsodi röplabdacsapat címet, ám a későbbi nehézségekre utalt, hogy rövidesen megjelentek az utánpótlás problémái, illetve a pályák, létesítmények korszerűsítése

⁴³ „Még szebb és boldogabb lesz a bányászok élete. Diszünnepe ség Farkaslyukon. *Borsodi Bányász*, 1960. szeptember 7. 1.

⁴⁴ LESKÓ Pál: A Farkaslyuki Bányász férfi röplabda csapata. *Észak-Magyarorszá g*, 1962. január 17. 5.

körüli hiányosságok.⁴⁵ A csapat játékosai – nem meglepő módon – szintén a bányához kötődtek: „Mindnyájan fizikai munkát végeznek és a bányaüzem vezetősége is elégedett teljesítményükkel. Úgy ismerik őket, mint a termelés és a sport legjobbait és példamutatóit”⁴⁶ – írt róluk a megyei pártlap az 1960-as évek közepén, ami – figyelembe véve a valóban föld alatt dolgozó bányászok napi munkateljesítményét – elképzelhetetlennek tűnik.

Miként a „gondoskodó”, fontos szociálpolitikát folytató Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság létesítményei, úgy a bánya olvasóegylete, úszómedencés strandfürdője, dalárdája, fúvószenekara, sportegyesülete is részét képezte a Farkaslyukon élők mindennapjainak. Még egy példát említve: 1962-ben a vállalat csak egyenruha vásárlására 10 ezer forintot adott az énekkarnak. A Farkaslyuki Bányász Dalárda néven, tizenhat taggal kórusként alakult, majd 1949-ben vegyes karrá bővült együttes szerepelhetett többek között a Magyar Rádióban, 1951-ben pedig felléphetett az Erkel Színházban. 1973-ban ünnepelte fennállásának félszázados évfordulóját. Az ezt közvetlenül megelőző években további számos siker fémjelezte őket; a két-évenként megrendezett minősítő hangversenyen például rendre ezüstkoszorúban részesültek.⁴⁷ A bányászkar mint a pezsgő közösségi élet, a kultúra és művelődés kapcsolatát az aktív társas együttléttel közösen biztosító hagyományörző tevékenység jele mára csupán emlék, mint ahogy bányászegyenruhát is már csak a formáságokat követő, egyre gyéresebb látogatottságú bányásznapokon láthatunk a még élő idősebb egykori dolgozókon.

⁴⁵ IVÁNSZKI Árpád: Eredmények és gondok Farkaslyuk bányatelepen. *Borsodi Bányász*, 1963. május 8. 4.

⁴⁶ LESKÓ Pál: A legjobb vidéki röplabdások között. *Észak-Magyarország*, 1960. január 31. 10.

⁴⁷ 50 éves a farkaslyuki vegyeskar. *Borsodi Bányász*, 1973. november 6. 5.

4. kép. Fúvószenekar a bányá remélt újranyitásának ünnepségén. Farkaslyuk, 2011.

Forrás: A szerző felvétele

A társadalom válsága

Az 1990-es évek változásainak következtében a társadalmi középréteg elvékonyult, több csoportja leszakadt. Mára a volt kolóniák lakosságán belül többségbe kerültek az aluliskolázott – részben teljesen vagy félig – képzetlen segédmunkások, közfoglalkoztatottak és egyes alulfizetett alkalmazottak, gyakran egykeresős sokgyermekes családok, az elöregedő társadalomra jellemző idős kisnyugdijasok és nyugdíjminimumon tengődők, illetve immár egyes lesüllyedő középrétegbeliek. Valuch Tibor sajátos megfogalmazása helytálló, ha „stagnáló szegényekről”⁴⁸ beszélünk, akik életútját a mindennapok bizonytalansága, az előretervezés lehetőségének kizárása, a kiszolgáltatottság, valamint a relatív szegénység léthelyzete határozza meg. Az elszegényedők és a tartósan létminimum alatt élők életnívója tehát

⁴⁸ VALUCH Tibor: I. m. 229.

tovább romlott, miközben létszámuk a falusi és a városi környezetben egyaránt bővült.

A több szempontból is megközelíthető társadalmi dezintegráció – mint fentebb láthattuk – összetett folyamatok eredménye. Az ezeket illusztráló válságjelenségek halmozódását mintegy keretbe foglaló szegénység az élet minden területére kihat, egyben számos más, együttesen jelentkező szociális és kulturális problémakör okozója, illetve alkotóeleme. A dicső bányász megbecsült státuszának eltűnésével tapasztalható identitásvesztés a társadalmi hovatartozás érzésében is törést okozott. Mindezek hátterében azok a politikai és gazdasági folyamatok állnak, amelyek a térség elmaradottságát tekintve nem kínálnak biztos egzisztenciát és jövőképet, a kollektív emlékezet számára pedig az értékeket hordozó múlttal éles kontrasztot alkotnak.

5. kép. Bányanyitásra várva... Farkaslyuk, 2011.

Forrás: A szerző felvétele

„A régi erdő csendjét, a természeti változatlanságot feltúrta a kor modernsége: fákat vágta ki itt, meddőhányó került a tar völgy oldalára, sínek, huzalok összevisszasága (csak látszólagos, tájképi összevisszasága) változtatta meg a táj összhangját, s ahol

»makkot etetett valaha a kanász«, a ma századában mélyebbre nyúl, fekete gyémántot húz elő, küld fel a föld színére az ember.» Az 1960-as évek idilli leírását a 21. században egy másik – átvitt értelemmel is bíró – jelenség váltotta: a tarra vágott erdők, a bozóttal benőtt meddőhányó, a putrisorrá váló utcák mellett új felszíni képződmények tűntek fel a bezárt bánya mellett. Földbe vájt mélyedések, veszélyes gödrök, megbontott függőleges hegyoldal jelzi a mélyszegénység egyik új szimbólumát, a zugbányászatot.

Modernkori zugbányászok

„Szénkaparók”, „alkalmi vājárok”, „maszkebányászok”, „szenes brigádok” – a jelenkori sajtó sajátos elnevezései azokról, akiket a szegénység kényszerűsége vitt rá e tevékenységre. Az ipari forradalom hozta gépesítéssel nem volt ritka, hogy – ezt tiltó törvények hiányában – a családok munkába adott gyermekei akár öt éves koruktól dolgoztak gyárakban például kémények tisztításánál, de feltűnnek olyan korabeli ábrázolásokon is, ahol a bányák csilléit lánccal testükhöz erősítve húzzák, szinte meztelenül, a térdükön és a tenyerükön csúsztatva. A 21. század zugbányászai, húsz-harminc évvel a rendszerváltást követően – olykor középiskolai végzettséggel (ám mégis munka nélkül) – akár életük kockáztatásával, a törvények ellen cselekedve, de a lopás helyett ezt a kényszerű megoldást választva, kemény fizikai munkát végezve „fusiznak”.

A szén zsákokba, a zsákok szekérre, autóba vagy akár a helyközi autóbuszjáratra kerül. A „föld alatti feketegazdaság”, amely támfal és biztosítás nélkül könnyen tragédiához vezethet, nem egy helyszínen jelent meg. Az 1990-es évek végén alig 1500 főt számláló Nógrád megyei Mátraszele megélhetését szintén a környező tárnák adták. Ezek bezárása után csakhamar megjelentek az első engedély nélkül ásott kutatóárkok, amelyeket később valódi vágathajtás váltott fel. Ennek nyomán sok száz köbméternyi meddő és viszonylag csekély fűtőértékű lignites szénréteg került a felszínre. A tulajdonviszonyok rendezetlenek (az érintett terület eredetileg a termelőszövetkezet birtokában volt), az elkö-

vetett bűncselekmény súlya csekély, a mindössze hétfős (1998) önkormányzat tehetetlen. Az olykor már hat méter mély vágat ellenben az emberéletre komoly veszélyt jelentő probléma, ám a zugbányászat elleni fellépés eredmény nélkülinek bizonyult.⁴⁹

A jelenség Farkaslyukon sem ismeretlen, amely a környék más problémáival együtt tűnt fel. A helyi bányászok a kibúvásokban előbukkanó szén külszíni fejtésével kezdődött, amit később az üzemszerű bányászat váltott fel. Ennek végeztével, valamint a lakosság romló jövedelmi helyzete mellett egyes csoportok esetében a zugbányászat üzletszerű – a kiszolgáltatottság és a nélkülözés okozta kényszerhelyzettel visszaélő – tevékenységhez vezetett. Ennek alapját a vidék egykori sűrű erdősültsége adta, amelynek összefüggő területét a falopások lényegében kopár, csenevész bokorral benőtt domboldalakká változtatták. Szervezett üzletté itt is csak a rendszerváltást követő új munkaerő-piaci helyzettel összefüggésben vált. A zugbányászathoz hasonlóan az erdő is új létfenntartó stratégiákat formált. Az ezredfordulót követően az Ózd melletti Arló nagyközség mintegy 4200 fős lakosságának többsége már ezekhez alkalmazkodott, utódaik így nőttek fel, az akkori becslés szerint pedig több mint százan életvitelszerűen ebből éltek. A környező települések, így Borsodszentgyörgy, Járdánháza vagy Csernely külterületén folyamatosan zajló illegális fakitermelés elleni hatósági intézkedés a megannyi jogszabály kijátszhatósága (szerzett biankó számlák, bérsofőrök) miatt ugyancsak lehetetlen. A szegénység ilyen módon történő megoldása szintén hatalmas munkabefektetéssel jár: az arlói Szentgyörgy-patak fölött a fatolvajok által épített, cölöpökkel erősített földhíd a műszaki vélemény szerint „tíz-tizenöt embernek egész napi munkájába kerülhetett. Vagy inkább egész éjszakaiba”.⁵⁰ A közeli Farkaslyuk Eperjes dülő nevű utcájában ez a fajta illegális tevékenység komoly problémát is okozhat: már nincs fa, ami megfogja a földet egy nagyobb esőzés idején, a partoldal több helyen megcsúszott, így a házak is ve-

⁴⁹ Szegénység szülte a „maszkebányát”. Föld alatt keresik a kincset Mátraszélén. *Nógrád Megyei Krónika*, 1997. május 22. 1., 3.

⁵⁰ ROMHÁNYI Tamás: Hová tűnt az arlói erdő? *Népszabadság*, 2005. december 3. 12.

szélyben lehetnek. Az erdészet 3000 köbméterben állapította meg a Farkaslyukról évente ellopott fa valószínűsített mennyiségét.⁵¹

A kialakult illegális gazdaságban való részvétel sokak számára nélkülözhetetlen a puszta létfenntartáshoz. Az áremelkedés és a meredeken növekvő infláció miatt pont azok számára kerül legtöbbször a fűtés a téli időszakban, akiknek a legkisebb összeg jut erre. A rossz energiahatékonyságú házakban, a putrilakásokban – a nem megfelelő szigetelés, vagy annak teljes hiánya miatt – akár négyszer annyi tüzelőanyagra van szükség, mint általában, ezért ha nincs elég szén és fa, akkor mindennel fűtenek, ami elég. A meddónél ásott gödörből szerzett szén igazi kincs: „Ha okosan használtuk, és csak reggel meg este fűtöttünk be, két napig is kitartott, de általában elfogyott egy nap alatt. Ha nem volt fa, meg szén, rádobtuk a rongyokat meg a cipőt is a kályhára” – nyilatkozott az egyik farkaslyuki közfoglalkoztatott.⁵² A Boroszló-völgy utcában nem ritkák a kémény nélküli házak sem. Ezekben a falon vajt lyukon vezetik ki a kályha csövét, ami súlyos egészségügyi kockázattal jár: a réseken vissza tud ömleni a füst. A társadalmi kirekesztés sokféle formája van jelen egy helyen, ahol a felnövekvő új generáció gyermekei a civilizált világhoz méltatlan esélytelenséggel néznek szembe, vagy ahol – Ferge Zsuzsa szavaival – a gyenge szociális háló „nem véd meg a létbizonytalanság sokféle formájától, attól, hogy fázzanak, hogy maguk vagy gyerekeik éhesek legyenek, hogy fizetésektelenség miatt lakhatásuk is veszélybe kerüljön, és természetesen azok, akik már hajléktalanná váltak”.⁵³ Ferge a segélyezési rendszert is idesorolta, rávilágítva, hogy annak „színvonala minden minimális megélhetési küszöb alatt van, állandó létbizonytalanságot jelent, a mélyszegénységet és a szegénység átörökítését tartósítja”.⁵⁴ Jellemző tehát ezen érintett családok esetében az alacsony jövedelem, a csekély vagyon, a jövedelemtermelő tevékenység hi-

⁵¹ Uo.

⁵² DOROS Judit: Mindegy, csak meleg legyen. *Népszava*, 2019. december 24. 4.

⁵³ FERGE ZSUSZA: A társadalom pereme és az emberi méltóság. *Esély*, 2000/1. 45.

⁵⁴ FERGE ZSUSZA: *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Osiris Kiadó, Budapest, 2017. 55.

ánya, a kapcsolat nélküli társadalmi izoláció, de a többtényezős passzivitás is – vagyis az exklúzió és a szegregáció jelei. A koncentráltan jelentkező komoly társadalmi problémák közé sorolhatók a rossz lakás- és lakhatási körülmények, a devianciák (alkoholizmus és egyre súlyosabb drogfogyasztás), a gyakori és egyben speciális egészségügyi problémák (például rühesség, tuberkulózis), illetve az egyesek nyomorúságát kihasználó „uzsorázás”. A rozsdadozvetben főként ózdi gyerekeket fotózó Kálló Péter felvételei⁵⁵ önmagukért beszélnek, a létfenntartás eszközeit, módszereit fontosabb megtanulniuk, mint az iskolában az értő szövegolvasást vagy a számolást.

A bánya újranyitásának gondolata többször is felmerült, ahogy az a közelmúltban elhunyt rendező, Fuzik János (1957–2022) 2010-es *Farkaslyuk*⁵⁶ című, a 42. Magyar Filmszemle versenyprogramjába bekerült filmjében is megjelenik. A helyszíni riportnak is beillő alkotás vizionált jövőképe végül valósággá vált: a miskolci bányakapitány tényszerű kijelentése szerint a bánya soha nem nyitható újra, ahogy az a valóságban nem is történt meg. A szakember nem a szénvagyon kimerüléséről beszélt, hanem a soha meg nem térülő költségekről, illetve kizárólag még termelésbe be nem vont területek kiaknázásáról. 2011. november 25-én nyilvános ceremónia keretében, illetve – többek között – az izlandi konzul jelenlétében az Ózdi Szénbányák Zrt. jelképesen mégis megnyitotta a Gyürky-tárnát, és – bányászati berendezések hiányában is – a kutatások megkezdését, valamint félezer új munkahelyet ígért. A „szerencselovagok” ékes példáját szolgáltató cég azonban – több nyugalmazott szakember véleménye szerint előreláthatóan – nem volt hosszú életű, hamar felszámolás alá került, tetemes adósságot és félbehagyott bányakutatást hagyva maga után. A kutatási jogot 2017-ben átadták ugyan egy hasonló vállalkozásnak, ám az ágazati hátterét tekintve semmiből létrejött Farkaslyuki Szénbányák Zrt., majd Nyugat-borsodi Szénbányák Zrt. hasonlóképpen szemfényvesztésnek bizonyult.⁵⁷

⁵⁵ KUKELY György: Ózdi fohász. *A Földgömb*, 2014/2. 26–41.

⁵⁶ FUZIK János (rend.): *Farkaslyuk*. Elefánt Stúdió Kft., 2010.

⁵⁷ ZSIDAI Péter: Bányarétek – Szélhámoság Farkaslyukon: a szén és a szegénység marad. *Magyar Narancs Online*, 2017. április 15. Forrás: <https://>

Az előzetesen – az eleve bezárásra ígért – Márkushegyen, helyszíni gyakorlati képzésen kinevelni kívánt „gyorstalpaló” vájárok oktatását a munkaügyi központ támogatta akkor. Végül a terület fúrásos és vágathajtásos kutatásától a bányatelek fektetéséig egyik cég sem jutott el, azaz a feltérési-kutatási szakasztól a termelés megkezdését lehetővé tevő üzem kialakítása nem történt meg. Nem mellékes továbbá, hogy a háttérben – nem először – egyértelműen hiányzott a kormányzati segítségnyújtás szándéka, pedig Farkaslyuk ügyének több alkalommal hangot adtak a parlamentben is. 2011-ben egy ellenzéki interpellációra adott válaszában az államtitkár azt hangsúlyozta, hogy az előzetesen jelzettnél akár nagyobb mértékű munkaerőigény kielégítésének sem látja akadályát.⁵⁸ A részlegesen kiképzett két új vájárcsoport tagjainak a világháló közösségi portáljain tett későbbi, nyilvánosan olvasható bejegyzései nem ezt igazolták: sokan érezhették magukat ismét becsapva, sőt esetenként még a bérükhöz sem jutottak hozzá.

Az újabb csalódás tovább erősítette a reménytelenség érzését. Ahogy a 2013. évi Magyar Sajtófotó Pályázat „Társadalomábrázolás, dokumentarista fotográfia (sorozat)” kategóriájának nyertese, Stiller Ákos megfogalmazta és számos fotón megörökítette: „munka még nincs, és a környék szegényei a meddőhányón bányásszák a szentet, hogy meg ne fagyjanak télen. Az egykor virágzó bányásztelepülést sorsára hagyták.”⁵⁹ A képeken és a

magyarnarancs.hu/kismagyarorszag/banyaremek-102912 (Letöltve: 2024. 08. 11.)

⁵⁸ *Ózdi bánya – a befektetők már a föld alól is jönnek?* Képviselő által benyújtott indítványok 2010–2014 (Egyed Zsolt). I/4954. 2011. november 15. Forrás: https://www.parlament.hu/es/web/kulugyi-bizottsag/abizottsag-ulesei-41?p_p_id=hu_parlament cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_auth=oqQDrLX0&_hu_parlament cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpql%2Fogy_naplo.naplo_szoveg%3FP_CKL%3D39%26p_uln%3D138%26p_felsz%3D40%26p_szoveg%3D%26p_stilus%3D (Letöltve: 2024. 08. 11.)

⁵⁹ STILLER Ákos: *Méteres lyukakban bányásszák a reményt Farkaslyukon*, 2013. Forrás: <https://sajto-foto.hu/browse/entry/meteres-lyukakban-banyasszak-a-remeny-farkaslyukon-digging-for-hope-in-farkaslyuk-iep9h> (Letöltve: 2024. 08. 11.)

6. kép. Szén (és létra) a gödörben, amit az Egererdő Zrt. munkatársai az autós falopások megakadályozására ástak, ezzel újabb zugbányászati részt nyitva. Farkaslyuk, 2022.

Forrás: Tompos Ádám felvétele

filmben is feltűnik a szegregáció és a romakérdés kezelésének egyik sajátos módja is: 1983-ban a tanácsi költségvetés közel 40 millió forintos tételéből, panelházak fel nem használt elemeiből földszintes „új házakból” álló telep építését irányozták elő, az írásban lefektetettek szerint idősek részére. A házgyári elemekből emelt földszintes házak látványa más szándékot tükröz. A kivitelezés az eredeti, kifelé kommunikált (látszat)szándékot már a házon kívülre tervezett mellékhelyiségek révén is megkérdőjelezte. „A komfort nélküli épületek tetőzete sok helyen károsodott, több házon hiányoznak a nyílászárók, némelyik kiégve, félig már összedőlve üszkösödik.”⁶⁰ A huszonnégy lakásba főként önkényes lakásfoglalók költöztek, így a fenntarthatóság kudarcba fulladt, a környezetrombolás a marginalizáció látható jeleként egyre inkább teret nyert.

⁶⁰ VELKEI Tamás: A vasrácsokon túl. A Sajó völgyének munkanélküliség sújtotta lakosságán a bánya újrainvitása segíthetne. *Magyar Nemzet Látó-Tér*, 2011. július 12. 5.

Fő megélhetési forrás tehát a közmunka és a segélyezés maradt, amely korántsem etnikai probléma, romákat és nem romákat egyaránt érint. Fuzik filmjének készítése idején változtak a törvényi előírások, és az állam felülvizsgálta a korábbi kedvezményezettek körét. Az akkor hatályos, a szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény értelmében a nyilvántartott álláskeresőik közül azok, akik hátrányos munkaerő-piaci helyzetű aktív korúak, jövedelmük kiegészítésére, pótlására pénzbeli szociális ellátásban részesültek. 2009. január 1-jétől a rendszeres szociális segélyben részesülőket két csoportba sorolták: a rendszeres szociális segélyezettekre és a rendelkezésre állási támogatottakra (RÁT). Utóbbiak száma a faluban igen magas, 206 fő volt 2009-ben, akik részére az önkormányzat feladata lett volna értékteremtő közfoglalkoztatási munkát biztosítani az előírt, egy évre eső kilencven napig. Mindezt eszközök, munka- és védőruha és felszerelés nélkül, csoportvezetők hiányával is számolva. A lakosság 10%-a ugyanakkor segélyen élt. 2011. január 1-jétől a rendelkezésre állási támogatás helyébe új ellátási forma, az úgynevezett bérpótló juttatás (BPJ) lépett, majd szeptember 1-jétől az elnevezés foglalkoztatást helyettesítő támogatásra változott.

„Ez nem bányászkodás, ez tényleg egy lyukásás!” – fogalmazott a filmben a volt bányaigazgató-helyettes, aki a területileg illetékes erdészet felelősségét hangsúlyozta, amely a falopások meggátolására átvágta a haladási utat, az úgynevezett kibúvási részt, valamint a szént felszínre hozva megteremtette a „maszkebánya” kezdetét. Az Egererdő Zrt. 2001-ben, de 2007-ben is markológéppel vájt árkot a földbe, hogy a fatolvajok ne tudják lehordani a zsákmányukat. A nagyüzemi termelést jelentő sávok frontfejtések mentén, a vágatok között minden bizonnyal maradtak részek, ahol felszín közelében még fellelhető a szén, így az említett boroszlói rész zugbányászai is ilyet találhattak. Olykor 10-12 méter magas, függőleges földfal alatt csákányoztak, a lefejtett szenet zsákokba pakolták, majd vállon lehordva a lelőhelytől 500-600 méterre található gyűjtőhelyre vitték. E tevékenységgel társadalomtörténeti értelemben a bányász-zugbányász közötti kontinuitás teljesen kizárt, utóbbi viszont jelenkorunkban is

fennmaradt. 2022 végén még mindig leolvasható a „keserédes visszavágyódás” egyes arcokon, akik akkor (is) épp az osztályozó egyik új gödrében ástak. „Volt egy bányám, az egy méteren adta a szenet. Törökülésben dolgoztam, oldalról suhintottam a csákányt, és élvezet volt kalitkát találni, olyankor ömlött a szén”⁶¹ – nyilatkozta egyikük, utalva a fa magas árára a Tüzép-telepeken. Az otthagytott szemétkupac, a falnak támasztott létra, néhány ásó és szerszám, na meg a gödrök egyértelmű jelei annak, hogy a zugbányászok nem tűntek (még) el, a társadalom legalján a mindennapi megélhetésért küzdenek. Az immár huszonöt éve önálló település félreeső utcáin üres és elhagyott, olykor kiégett lakóházak állnak egy volt bányatelep szomorú mementójaként.

Összegzés

Jobban megéri a magyar államnak szenet importálni szállítási költséggel, mint kitermelni? – teszi fel a kérdést Fuzik filmjében a roma származású volt robbantómester. Szavait mintegy igazolva, a ma is működő, külszíni fejtéssel foglalkozó Ormoszén Szénkitermelő és Kereskedelmi Zrt. ügyvezetője kitért arra, hogy az energetikai (ipari) szén felhasználása – más, a kéndioxid-kibocsátást csökkentő füstgáz-kéntelenítővel⁶² rendelkező országokkal (például Németország, Szlovákia) ellentétben – Magyarországon jelentősen (közel 70%-kal) lecsökkent, azaz a saját szenet nem itthon hasznosítják. Romániában sokáig pont ellenkező volt a helyzet: 1996-ban a szénbányászat az energiaszektort (93%), a kohászatot (2%) és a háztartásokat (5%) szol-

⁶¹ TOMPOS Ádám: A mélyszegénység szimbóluma: Farkaslyukon már az életveszélyes szénguberálás is csak szép emlék. *Magyar Hang*, 2022. december 22. 24–25.

⁶² Lyukóbánya bezárása környezetvédelmi okokkal is indokolható volt: 2005. január 1-jétől a kéntelenítő nélkül működő szénerőművek nem használhatták a magas kéntartalmú szenet, így a lyukóit sem. Ezt követően a kormány sem támogatta a bánya további működését. KÁRPÁTY Erika: Lyukóbánya 66 éve (1938–2004). *Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat*, 2005/3. 13.

Forrás: https://real-j.mtak.hu/13353/1/bklbanyaszat2005_3.pdf (Letöltve: 2024. 11. 16.)

galta ki, a szén iránti kereslet 6 millió tonna volt, amelynek a 92%-át a román termelésből fedezték, azonban a környező országok ipari termelésének bővítésével megnőtt energiaigény ellenére nem törekedtek határon kívüli partnerekkel üzletelni.⁶³ A felhasználók nálunk viszont már külföldiek, fejlesztés sehol sem tapasztalható, így fordulhatott elő, hogy 2010-ben az ipari szén akár 80%-a is a szlovák szomszédhoz kerülhetett. Igazi paradoxonnak tűnik ennek tükrében, hogy a borsodi szénmedence másik oldalán a bányászat folyamatosan működhet. A jó fűtőértékű, versenyképes és így eladható nyugat-borsodi szén kapcsán így újra és újra felmerül a film igazi mondanivalója: mérlegelni a rendszerváltás kori energiapolitikát, illetve az állami bányamegszűntetés döntésének helyességét, avagy inkább helytelenségét.

Állandó ellenpéldaként Lengyelország említhető, amely szén-nagyhatalomnak számított Európában, és ahol az energia, azon belül pedig az elektromosság igen nagy százalékát a mai napig szénből állítják elő. A veszteséges iparág szerkezetátalakítási ütemének lassítását számos esemény kényszerítette ki: például már 1992 decemberében az a tizennyolc napos, 65 szénbányát érintő munkabeszűntetés, amelyben összesen közel 300 ezer dolgozó vett részt. A kormány az „irányvonalról” nem mondott le, s tíz év alatt mintegy 180 ezer munkahely megszüntetését, szükség esetén pedig az importot (!) is tervbe vette.⁶⁴ Ugyanebben az évben Magyarországon már zajlott a Borsodi Szénbányák Vállalat felszámolása, amikor épp Rudolftelepre került lakat 700 bányász további sorsát veszélyeztetve. Álláspontjuk jól szemlélteti az akkor állandóan a zavartalan energiaellátásra, a gondos előrelátásra, valamint az igények prognosztizálására hivatkozó nemzetgazdasági stratégia terveinek megítélését: „Örök igazság, lett legyen még oly drága is a hazai, de az legalább biztos. Szemben

⁶³ Dan CHIABURU: Romania: the Coal Mining Industry from Plan to Market. *SEER – South-East Europe Review for Labour and Social Affairs*, 1999/3. 115., 118.

⁶⁴ Mark KRAMER: Polish Workers and the Post-communist Transition, 1989. *Europe-Asia Studies*, 1995/4. 697.

az importtal, amely ugyebár nem kíván tőlünk energiát, bért, kutatást, mindössze csak szállítást, s így viszonylag olcsóbb is, de bizonytalan.”⁶⁵

Utóbbi érzés, vagyis a bizonytalanság lett úrrá mindenben az akkor még 8-9000 főt számláló vállalati bányász közösség életében, akik szinte csak bányásként tudták elképzelni az életüket. A pesszimistáknak lett végül igazuk: csak Farkaslyukon 1985-re már 170 millió forintos volt a veszteség,⁶⁶ a többször idézett visszafejlesztést gyorsítani kellett. A bányászattal és az energiával kapcsolatos országos „koncepció” egyre hangsúlyosabbá és dominánsabbá vált, egy jelentős társadalmi csoport megélhetését, egyben mentalitását, közösségi szellemének fennmaradását is veszélyeztetve. A személyes kötelek felbomlottak, és ez nemcsak a vájárok, segédmunkások, hanem a felsőbb vezetők, mérnökök életében is törést okozott. Ahogy a volt aknavezető főmérnök szomorúan megjegyezte: „Minden ideköt. Ehhez a szép, a bányával együtt fejlődő, gyarapodó településhez, ahol jó volt élni, mert hangulatos volt az élet, mert a bánya mindent megadott, ami a tisztességes, derűs, nyugodt élethez kell.”⁶⁷ Az értetlenül álló tehetetlenség, az emlékek, a csak olykor hangos tiltakozó szavak ereje azonban nem volt elég, már nem volt visszaút...

De vajon Lengyelország tényleg más úton járt? Az ország (és a kontinens) legnagyobb szénrégiója Szilézia, ahol 2023-ban 15 aktív szénbánya működött, ugyanakkor az Európai Unió bányászainak 43, Lengyelország bányászainak pedig 80%-a itt dolgozott.⁶⁸ Az EU 2050-re tervezett klímasemlegességének jegyében a szénfüggőség csökkentése politikailag így meglehetősen kényes kérdés a mai napig, hiszen rengeteg munkavállalót – egyben választópolgárt – érint. Úgy tűnik ellenben, a szénbányászat gazdaságon belüli szerepe itt is jelentősen változni fog a jövőben.

⁶⁵ SZARVAS Dezső: Rudolftelep. Bányászélet '92. *Észak-Magyarország*, 1992. január 20. 3.

⁶⁶ SZARVAS Dezső: Meghalt a bánya. *Észak-Magyarország*, 1990. január 29. 3.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ NAGY Nikoletta: Generációk óta a fekete arany az életük, most nem tudni, mi lesz a sorsuk. *telex.hu* Forrás: <https://telex.hu/techtud/2023/07/02/lengyelorszag-szen-banyaszat-lignit-szeneromu-europai-unio-igazsagostmenet-mechanizmus-szelezia-szenregio> (Letöltve: 2024. 08. 13.)

A magyarországi példa egy jóval előrehaladottabb folyamatot mutat: az egyéni és kollektív életutak a bányatelepek és -kolóniák szinte tragikus sorsát, funkcióvesztését, illetve az élet minden területét meghatározó üzem mint egyetlen gazdasági potenciállal bíró tényező megszűnését mutatják. Ózdon már az 1990-es évek elején megfigyelhetők voltak a vas- és fémguberálók,⁶⁹ akikhez hasonlóan a „zugbányászok” élete napjainkban aligha különböző. Egy nap alatt egy család öt-hat zsák szenet gyűjthet össze, ami mindössze néhány napos fűtésre elegendő, ez a nehéz fizikai munka pedig a család fiatalabb tagjait is érinti, így a gyerekeket, akik iskola helyett a földbe vájt lyukakba mászva ásnak, veszélyes körülmények között. Miben bizhatnak még azok, akik itt élnek? Az ősi bányászszakma újjáéledhet még vajon? Az ipari táj pusztulása végérvényes, vagy még várható az újbóli megjelenése? A tradíciók feledésbe merülése, a rangot jelentő foglalkozás háttérbe szorulása láttán nem adható pozitív válasz ezekre a kérdésekre. Miképpen az a közoktatásban és a szakképzésben is látszik a lemorzsolódási adatokat tekintve: a szenet és fát gyűjtő gyerekeknek nem kínál reális életésélyt a (tovább)tanulás, sokkal inkább az alternatív pénzkereseti stratégiák, a feketemunka, jobb esetben az alulfizetett, betanított összeszerelő üzemi munka, vagy az elvándorlás más országrészekbe. A rendezetlen környezet, a romos házak a szegénység jelei, ami összecseng a hanyatló ipari táj képével. A bányászszakma rangját mutató településkép már csak az emlékezetben él, marad a kiábrándultság, elmaradottság és a széteső lokális társadalom.

⁶⁹ ALABÁN Péter: Emberek a meddőhányón: Mélyszegénységi szintek és hatalmi szereplők Ózdon a rendszerváltás idején. *Múltunk*, 2017/2. 117–151.

